

Jakab Attila:

A kisebbségi kérdés mint a többség válsághelyzetének visszatükröződése Sok megpróbáltatást szenvedett édesapám emlékére

Nagy általánosságban, amennyiben a kisebbségi kérdés felvetődik, lényegében véve mindig egy leírással találjuk szembe magunkat. Ez elsősorban két dolgot foglal magába: egyrészt a kisebbség szenvedéseinek az ecsetelését, másrészt a megkülönböztetés és a (vélt vagy valós) elnyomás felvázolását. Ezt követi a követelések felsorolása – amely szinte törvényszerűen kiváltja a vádolt helyzetbe került Állam felháborodását (vagy dühét) –, valamint a szinte soha véget nem érő és a helyzet megoldását célzó nemzetközi megbeszélések, viták és jogi javaslatok. Mindez azonban csak elvétve vezet mindenki számára elfogadható eredményhez. Az a tény, hogy ezen égető és nehéz kérdés elsősorban a súlyos belső társadalmi, politikai és gazdasági problémákkal küszködő országokat érinti, ritkán jön valójában számításba. Pedig a kisebbségi kérdés nem ok, hanem következmény. Híven tükrözi egy társadalom, helyesebben szólva a többség válságát, amely összetéveszti magát az Állammal mint politikai kerettel.

Mi a válság? A különböző értelmező szótárak megfogalmazása szerint egy, a társadalom vagy a személy életében jelentkező nehéz időszak, feszült állapot, amelynek kimenetelétől függ egy rendezett («normális») helyzet visszaállításának sikere vagy csődje. Ami egy társadalom fejlődését illeti, a válság nehéz és rendszerint döntő jelentőségű pillanat; egy olyan időszak amelyben a gazdasági, politikai és ideológiai nehézségek «paroxisztikusnak» tűnnek. Ezek után nyugodtan mondhatjuk, hogy Délkelet-Európában valódi válsághelyzettel találjuk szembe magunkat; olyan helyzettel, amelyet a sokrétű nemzeti válság folytonossága jellemez. Ebben a térségben a nyugalom és a józanság pillanatai nagyon kivételesek. Ez az, ami végül is elfogadhatóan magyarázza a kisebbségi kérdés állandó időszerűségét.

Véleményünk szerint a kisebbségi kérdés szorosan kapcsolódik a többség válságához. Azért, hogy ezen álláspontunkat jobban megvilágíthassuk, írásunkat három fő részre osztottuk:

1. "az "Örökségi-Állam"-nak "Nemzet-Állam"-á való átalakulása alkalmával született¹ "kisebbség"-fogalom elemzése, valamint a jogi meghatározásra irányuló különböző törekvések felvázolása;
2. a "kisebbségi kérdés" és a nacionalizmus kapcsolatának megvizsgálása;
3. valamint a: "mi a megoldása egy megoldhatatlannak látszó problémának?" kérdésre javasolt felelet.

1. A "kisebbség"-fogalom

A "kisebbség"-fogalom használata különböző. Változó értelemben szerepel a tudomány több ágában, a jogban, a társadalomtudományban és a politikában. Az egyetlen állandó közös nevező a különbségtétel, a többség és a kisebbség egymással való szembehelyezése. A hatalom kérdését illetően ez a szembenállás egy (rendszerint, de nem szükségszerűen), a többség számára előnyös erőviszonyt és sok esetben gyakorlati uralmat is jelent. Ebből következően joggal mondhatjuk, hogy a kisebbség, természeténél fogva és kevés kivételtől eltekintve, uralt társadalmi csoport. Mivel számbelileg mindig alárendelt helyzetben van, ez rendszerint politikai, társadalmi, gazdasági, sőt kulturális szempontból is hátrányos helyzetet jelent számára.² Pusztán matematikai megközelítéssel élve kisebbségről beszélhetünk akkor,

ha egy adott emberi egység keretében megkülönböztethető legalább két, egymástól eltérő nagyságrendű al-egység.³

A többség és a kisebbség között fennálló uralkodási viszonyt gyakran jellemzi a szándékos megkülönböztetés, melynek következménye a peremre szorítás. A megkülönböztetés fogalomnak itt elsősorban pejoratív értelme van: csupán azokat a kézzelfogható különbségeket jelenti, amelyek a kisebbség hátrányára vannak. Itt arról az egyenlőtlen és kedvezőtlen bánásmódról van szó, amely egy kisebbség tagjait megfosztja bizonyos előnyöktől vagy jogoktól, különleges terheket ró ki rájuk, vagy kizárólag a többségiek számára kiváltságokat biztosít. Ugyanakkor azt sem szabad szem elől tévesztenünk, hogy az azonos bánásmód vagy az egyforma személyi jogok biztosítása a többség és a kisebbség részére tényleges egyenlőtlenséget teremthet ezen két társadalmi csoport tagjai között. Elmondhatjuk tehát, hogy a megkülönböztetés eredménye az egyenlőtlenség a többség mint kiváltságos csoport és a kisebbség között.

Általánosan tekintve: a megkülönböztetés alapja a különbség. Ez lehet a bőr színe, az etnikai eredet, a vallás, a nyelv, a kultúra, a hagyomány stb. Ezért van az, hogy a kisebbség fogalom soha nem áll magában; mindig kapcsolódik hozzá egy jelző, amely a többséggel szemben jelzi a kisebbség jellegzetes vonásait és önazonosságát. Ezen ismertetőjel viszont önmagában nem elég. Szükséges, hogy azt kiegészítse egy azonos fontosságú lélektani elem. Ez az ún. kisebbségi öntudat. Ennek alapján tudatosítják a csoport tagjai azon különbség valóságát, amely az ő (tényleges vagy annak érzett) kisebbségi helyzetüket meghatározza. Ahogy a társadalmi osztály nem létezhet valódi osztályöntudat nélkül, úgy egy csoport is csak attól a pillanattól számít kisebbségnek, mikor tudatosan annak tekinti magát. Ezen "animus" jelenti valójában a csoport összetartó erejét, és biztosítja "erkölcsi egységét". Ebben rejlik az ereje is egyben, mivel a közösen vallott azonosság bizonyos érdekközösséget is teremt.

A kisebbségi tudat azonban nem egyedülálló, hanem rendelkezik egy fordított megfelelővel. A társadalmi valóságot alkotó csoportok ugyanis, még akkor is, ha saját azonossággal rendelkeznek, csupán az egymáshoz való viszony szempontjából számítanak kisebbségnek vagy többségnek. A közönséges megállapítás, miszerint többség nélkül nem létezik kisebbség, ténylegesen azt jelenti, hogy csupán azért lehet szó kisebbségről, mivel létezik egy többség. Ebből kifolyólag az uralt helyzetbe való besorolás és azonosítás képezi a kisebbség megalakulásának alapkövét.⁴

Amennyiben egy kisebbség létezik, azt a többség (és elsősorban annak társadalmi, politikai és vallási vezetői) mint problémát fogja feltüntetni. És amikor ez a kérdés felmerül, állítjuk, hogy annak oka kizárólag a többség önmaga azonosságáról és saját (főként nemzeti és vallási) egységéről kialakított és eszményített fogalma mélyén rejtőzik.⁵

Jogi meghatározás

Történelmi szempontból közelítve meg a kérdést elmondhatjuk, hogy a kisebbség jogi fogalma csupán az első világháború óta létezik. Származását tekintve szervesen kapcsolódik a nemzeti kisebbség-fogalom megjelenéséhez, amely a 19. századi nemzeti mozgalmak és a Nemzet-Állam gondolat következménye. Mint probléma, főleg az Osztrák–Magyar, az Oszmán és az Orosz Birodalom bukásával vált időszerűvé. Azelőtt elsősorban az Oszmán Birodalom különböző keresztény közösségei számítottak kisebbségnek, annak ellenére, hogy az etnikai, vallási és nyelvi kisebbségek léte mindig is jellemző vonását alkotta Közép-Európa történelmének. Jóllehet az Oszmán Birodalom keresztény lakosságának védelme mögött

Franciaország, Anglia és mindenekelőtt Oroszország politikai érdekei húzódtak, a kérdés soha nem öltött nemzeti jelleget, és nem kapott modern értelemben vett politikai színezetet.

"Egy évszázadnyi háború után az 1919–1920-ban kötött békeszerződések, a nemzetiségek győzelmén túlmenően, olyan területek geopolitikai elosztását is szentesítették, ahol senki nem vette a fáradságot, hogy a népek véleményét kikérje, és ahol az ország- és az etnikai határok csak rendkívüli esetben egyeznek. Ilyen körülmények között nem meglepő tehát, hogy az új határ valójában homogén lakosságot szelt ketté. Saját nemzeti közösségüktől elválasztva és akaratuk ellenére bekebelezve egy, a Szerződés által kedvezményben részesített Államba, milliók váltak így nemzeti kisebbséggé a jövőben."⁶

Az új helyzet arra készítette a frissen alakult Népszövetséget, hogy a kisebbségi szerződések révén a "faji-, nyelvi- és vallási kisebbség"-kifejezés mellett a "nemzeti kisebbség" fogalmát is beiktassa a nemzetközi jog szaknyelvébe.⁷ Ez a megfogalmazás azonban rendkívül kétértelmű. Míg ugyanis a nemzeti kisebbségek jogilag azon ország állampolgárai, amelynek területén és politikai határai között élnek, addig az őket jellemző és megkülönböztető "nemzeti" jelző arra a nemzetre utal, amelytől elválasztották őket. Innen az alapvető különbség a nemzetiség (az egyén népi, etnikai hovatartozása) és az állampolgárság (az egyén jogi viszonya az Államhoz) között.⁸

Ezen két különböző fogalom használata mind a mai napig érvényben van azon délkelet-európai országokban, amelyek ténylegesen egyetlen nemzet Államának vallják magukat anélkül, hogy valaha is a polgárok összességének az államai lennének valójában. Ráadásul nagy hangsúlyt fektetnek a néha eléggé homályos értelemmel rendelkező egységes jellegükre, és gyakran nyilvánítják ki az ország "nemzeti" (sőt mi több) vallási homogenizálására irányuló törekvéseiket. Nem véletlen tehát, hogy a köztudatban az államalkotó nemzeti többséghez való tartozás gyakran társul egy adott valláshoz vagy felekezethez való tartozással. Erre vezethető vissza a Nemzet-Állam részéről a nemzeti (és/vagy vallási) kisebbségnek akadályként történő felfogása. Ez utóbbi ugyanis pusztán a létevel veszélyezteti az egységes és egyöntetű nemzeti Állam megvalósításának nagyraábrándító tervét. Ezért számít minden nemzeti, vallási vagy nyelvi sajátosság valóságos sértésnek. Sőt, mi több, oly mértékben, hogy a többség sajátosságainak az elegyengetése is törvényszerűvé válik. Ezen hozzáállásból adódóan a fenyegető szerepben feltűnő Nemzet-Állam és a fenyegetett (vagy legalábbis magát annak érző) kisebbség (vagy kisebbségek) között elkerülhetetlen az összeütközés. Gyakorlatilag ez történik a délkelet-európai országokban és Szlovákiában. Ennek ismeretében most már körülhatárolhatjuk nemcsak az időben (az első világháborútól számítva), hanem a térben is tanulmányunk tárgyát: a kisebbségi kérdés mint a többség elképzelt önmegvalósításának a válsága.

Ami a probléma jogi oldalát illeti, a kisebbségi kérdés a társadalmi valósága miatt kikerülhetetlen a nemzetközi politikai közvélemény számára. A kisebbség-fogalom első meghatározása az Állandó Nemzetközi Bíróságnak a görög–bolgár helyzet rendezése elősegítésére 1930. július 31-én hozott javaslatában található. A megfogalmazás azonban sokkal inkább utal a "közösségre" – vagyis az egy országban vagy helységben élő személyek közösségére, akiket összeköt az ugyanazon fajnak, vallásnak, nyelvnek vagy hagyományoknak a tudata –, mint a tulajdonképpeni "kisebbségre". Elmondhatjuk tehát, hogy a békeszerződések, jóllehet a kisebbséggel egy új jogi alanyt teremtettek, ugyanakkor megtagadták annak lehetőségét, hogy az mint társadalmi csoport, egyben jogi személy is lehessen. "Annak dacára, hogy a szerződések tárgyalják a szó szoros értelmében vett közösségi jogokat – mint az intézmények alapításának a jogát, az anyanyelvi oktatást, a

közpénzekből való részesedést – valójában nem vesznek tudomást a kisebbség közösségi egységéről, amely számukra nem jelent többet a kisebbséghez tartozó állampolgárok matematikai összegénél."⁹ Mindennek tetejében semmiféle büntetést nem helyeztek kilátásba a kötelezettségeit megszegő Állammal szemben. Érthető tehát, hogy az eredmény nem volt több látszattmegoldásnál, kiváltva ezáltal mindenki – államok és kisebbségek – általános elégedetlenségét.

Ezt tetőzte be a rendszer egyetemes jellegének a hiánya. A Népszövetség alapítóinak ugyanis nem állt szándékában a kisebbségi jogokat egyetemes elvvé tenni. Ennek következtében a háborúban győztes államok (és Németország ráadásul) a kisebbségi jogokat illetően felmentve érezték magukat minden elkötelezettségtől, míg minden legyőzött, megnagyobbodott vagy újonnan alakult országot¹⁰ kényszeríteni kívántak azok tiszteletben tartására. Mindez első perctől elégedetlenséget és határozott ellenállást váltott ki.¹¹

Végül is a javasolt rendszer ahelyett, hogy kibékítette volna a nemzetiségeket, még inkább fokozta a nacionalista érzelmeket. Tévedés lenne azonban azt gondolni, hogy minden a kisebbség érdekében hozott intézkedés sovíniszta visszahatást eredményez. Nem a kisebbségek védelme volt ugyanis a veszélyes, hanem a rendszer alapjaiban fellelhető politikai elmélet. Ennek értelmében a különleges intézkedések valójában a nemzetiségi elv területi alkalmazását tükrözték az új államokban, személyi jog formájában kiterjesztve azt a kisebbségekre. Következtetésképpen elmondhatjuk, hogy a Nemzet-Állam, mivel képtelen volt uralni egy bonyolult helyzetet, a maga ellentmondásos logikájával teljesen megbénította a rendszer működését.¹²

A második világháború után az ENSZ szintén szembesült a kisebbségi kérdéssel és annak jogi meghatározásának szükségességével. Az erre irányuló első próbálkozást a Főtitkár 1949. december 27-én keltezett memoranduma jelenti. Címe: A kisebbségek meghatározása és osztályozása. Ezzel kapcsolatosan megemlíthetjük még a "megkülönböztető intézkedések ellen és a kisebbségek védelméért küzdő albizottság" harmadik, negyedik és ötödik ülészeit (1950, 1951 és 1952). Az eredmény azonban eléggé kiábrándító. A viták után levont következtetés ugyanis kiemeli egy olyan, mindenki számára elfogadható, általános meghatározás nehézségét, sőt, mi több, lehetetlenségét, amely magába foglalná a védelemre szoruló kisebbségek összességét. Végeredményben a kérdés kiváltotta ellenséges érzület annak a napirendről történő levételéhez vezetett. A meghatározás csődjét egyébként előre lehetett látni. "A kisebbségnek ugyanis kizárólagosan jogi fogalomként való kezelése kezdettől fogva a valóság részleges megközelítését jelenti. Ez a hozzáállás szükségszerűen megvalósíthatatlan javaslathoz vezet, mivel nem veszi számításba a kisebbségi lét összetevőit."¹³

Jelenleg mindenki elismeri e nehéz kérdés rendkívül bonyolult és érzékeny jellegét. Annál is inkább, mivel az Államok célja korlátozni vagy árnyalni a kisebbség-fogalmat annak érdekében, hogy az lehetőleg egyetlen, a politikai határaikon belül élő társadalmi csoportra se legyen alkalmazható. Az egyetemesen elfogadott jogi meghatározás hiánya ellenére azonban ezen fogalom és a neki megfelelő valóság lényeges vonásai ismertek. Elmondhatjuk tehát, hogy "a kifejezett meghatározáson túlmenően sokkal fontosabb a kisebbségek létének a megállapítása és elismerése. Ez gyakorlatilag azon ismertetőjelek meghatározását jelenti, amelyek alapján a személyek egy adott kisebbséghez való hovatartozása felismerhető."¹⁴ Ugyanakkor módunkban áll ennek a valóságnak közép-kelet-európai leírása is. A szóban forgó térség kisebbségei ugyanis olyan társadalmi csoportok, amelyek kimerítik a "történelmi kisebbségek"-fogalom tartalmát. Eredetüket tekintve mind a betelepítések (betelepülések),

mind a határmódosítások eredményei egy olyan kontinensen, ahol a területek az emberekhez hasonlóan állandóan mozogtak és mozognak. Ehhez járult a háborúk pusztította térség lakosait érintő szabad vagy kényszerű vándorlás, valamint a beolvadás (beolvasztás) elutasítása és az önazonossági örökség életben tartásának és továbbadásának szándéka. A történelmi kisebbség kifejezés tehát olyan emberi csoportokat jelöl, amelyek különböző történelmi okokból kifolyólag egy adott területen élnek. Ez a meghatározás akkor is érvényes, ha az adott területen belül helyet változtatnak, vagy pedig maga a terület szenved határmódosításokat. Ezen csoportok, bizonyos jegyek révén, hagyományosan és tudatosan megkülönböztetik magukat azon Állam többségi lakosságától amelynek politikai határai között élnek. E megkülönböztető jegyek – külön-külön vagy együtt – lehetnek a nemzeti vagy etnikai származás, a nyelv, a vallás, a kultúra.¹⁵

Alapjában véve azonban egy személy (nemzeti vagy bármely más) kisebbségi hovatartozásának a megállapítására egyetlen elfogadható ismertetőjellel rendelkezünk. Ez nem más, mint a személy szabad egyéni kijelentése. Senkinek sincs ugyanis jogában bárki emberi hovatartozását meghatározni. Erre egyedül az adott társadalmi csoport jellegzetes vonásait magán viselő személy jogosult. Tőle függ, hogy vallja vagy elutasítja ezt a hovatartozást anélkül, hogy valaki is értékítéletet hozhatna a döntésre vonatkozólag.

Ezen egyéni ismertetőjel alkalmazása ugyanakkor lehetővé teszi a kisebbségek eltérő magatartásának a megértését is. Míg egyesek az uralkodó csoporttal azonos bánásmódot igényelnek és kérik, hogy semmiféle megkülönböztetés ne sújtsa őket, addig mások ezen túlmenően, ragaszkodnak az őket jellemző sajátosságok megőrzéséhez. Elmondhatjuk tehát, hogy míg egyrészt vannak kisebbségi társadalmi csoportok, amelyek nem akarnak kisebbségként létezni, és céljuk a többséggel való teljes azonosulás, addig másrészt bizonyos csoportok elutasítják mind a beolvadást, mind a beolvasztást, és mint (kisebbségben levő) közösség kívánnak a többséggel tényleges jogegyenlőségben létezni.¹⁶

Ez utóbbi csoporttal kapcsolatosan megjegyezhetjük, hogy a történelmi folytonosság hiánya ellenére is léteznek a szabályok és azok értelmezésének a folytonossága, amelyet a kisebbségek jogi elismerésének az egyetemes emberi jogok keretében történő kifejlődése érzékeltet. Ugyanakkor a kisebbségeket érintő nemzeti és nemzetközi rendelkezések elemzése arra enged következtetni, hogy ezen kérdésre vonatkozólag rendelkezünk egy aránylag régi és egyező elvi alappal. Ezek az elvek hivatottak arra, hogy különböző biztosítékokat szolgáltatassanak a kisebbségek számára. Ilyen a társadalmi csoportként való létezés joga; az önazonosság és a kulturális örökség védelme és fejlesztése; az anyanyelvi oktatás és nevelés lehetősége; az iskolafenntartás joga; a szabad vallásgyakorlat; a saját nyelven történő hírközlés; a saját nyelv általános használata a társadalmi életben és a közszolgáltatásban, a közigazgatási és a jogi szervekkel szemben, valamint a helyhatóság illetékes szerveiben; a szabad kapcsolattartás az ország határain belül és azon túl; a saját egyesületek és politikai pártok létrehozásának és igazgatásának lehetősége; a politikai képviselő joga; az Állam dolgaiban és a kisebbség által lakott területet érintő döntésekben való tényleges részvétel; a személyi és a területi autonómia gyakorlásának joga.¹⁷

Ami elsősorban érdekel bennünket, az azok a cselekvő társadalmi csoportok, amelyek érzékenyek az itt felsorolt elvi biztosítékokra. Joggal nevezhetjük őket kisebbségeknek, mivel számbelileg egy adott Állam lakosságának csak egy bizonyos részét jelentik, és ugyanakkor vállalják a többségtől őket megkülönböztető sajátosságokat. Jóllehet ők maguk is sok problémával küszködnek, ami sokkal fontosabb, hogy a többség számára pusztán létük is probléma. Annál is inkább, mivel a többség minden itt felsorolt biztosítóban a saját, az

Állammal mint politikai kerettel teljesen azonosuló nemzeti egységének megannyi megsértését látja.

2. A kisebbségi kérdés

A 19. századi nemzeti ébredéssel együtt járó nacionalizmus révén a politikában meghonosodott az a gondolat, hogy minden nemzetnek meg kell valósítania a saját egyéniségét. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy rövid időn belül az egy Nemzet – egy Állam (felcserélhető) fogalom lett az Eszmény. Az egyöntetű nemzeti állam gondolata azonban szembetalálta magát az etnikai sokféleség valóságával. Az eredmény: a nemzeti kisebbségek kérdése. Annak ellenére, hogy fontossága helytől és országtól függően változik, ma már joggal mondhatjuk, hogy egy egyetemes emberi problémával találjuk szemben magunkat.

A kisebbségi kérdés elsősorban az erősen központosított Államok politikai, kulturális és gazdasági életére hat ki. Jóllehet képes felborítani a nemzetközi egyensúlyt, mégis nemzeti politikai probléma marad, egy olyan belső ügy, amely elsősorban az adott Állam törvényhozását és közigazgatását érinti. Feltűnését illetően elmondhatjuk, hogy kisebbségi követelmények formájában jelentkezik, amely ütközik az Állam elutasító vagy ellenálló magatartásával.

Szétszórt kisebbség esetében a követelmények rendszerint megmaradnak az egyetemes vagy egyéni emberi jogok keretében. Alapvető jellemvonásuk: hovatartozásuk miatt a kisebbség tagjai ne szenvedjenek sértést emberi és állampolgári jogaikban, valamint hogy megőrizhessék és utódaiknak továbbadhassák önazonosságuk sajátos jegyét.

Ezzel szemben az összevont kisebbség követeli az általa lakott terület eredeti jellegének és a többségi lakosság kultúrájához viszonyított különbözőségnek az elismerését. Ez végeredményben az önrendelkezés lehetőségét és az adott Állam határain belül megvalósítandó belső autonómia jogát jelenti, amelynek keretében bizonyos illetékességgel bírna a kultúra és az oktatás terén. Esetenként ez a követelés az elszakadási jog igényléséhez is vezethet. Ennek következtében fennáll az új államalapítás vagy pedig az egy, már létező államhoz való csatlakozás lehetősége.

Az első világháború óta mindkét lehetőségre lehet példát találni. Ez azonban egyáltalán nem jelenti a kisebbségi kérdés megoldását, hiszen az új formában jelentkezhet. Sok esetben ugyanis az uralkodóvá váló nemzet azonos elnyomó módszerekkel él az újonnan uralt helyzetbe került társadalmi csoportokkal szemben, mint amelyek ellen kisebbségként szenvedélyesen tiltakozott. Ráadásul azt is be kell látni, hogy a követelések terén a végletekig menni és ezáltal megkérdőjelezni az adott Állam területi épségét nem mindig lehetséges, és nem is mindig tanácsos. Ez azonban egyáltalán nem zárja ki a belső autonómia követelésének az elvét.¹⁸ Ez az elv elsősorban azt a jogot jelenti, amelynek értelmében a kisebbség megőrizheti saját nyelvét. 1919 óta, mondhatni, hogy ez az elsődleges követelés, mivel a nyelv gyakorlása képezi a Nemzet-Államok és a kisebbségek közötti perkedések döntő többségének a tárgyát. "Mivel a kulturális identitás szerves része a nyelv, valamint annak oktatása és ellenőrzése, a sajátos jegyének megőrzését elhatározó és akaró csoport egyéniségének és egységének a kifejező eszköze is egyben. Ezzel egy időben hasonló szerepet tölt be a saját egységét és összetartó erejét egy nemzeti és központosító sémára alapozó Nemzet-Államban is, amely az üdvösség egyetlen lehetséges forrását a beolvadásban (beolvasztásban) látja."¹⁹

A Nemzet-Állam és a többség azonban fölöttébb különös módon képzelel el a beilleszkedésnek becézett beolvadást. Ez a folyamat ugyanis az ő felfogásuk szerint a kisebbség egyéni és közösségi önazonosságának a feladásán túlmenően azt is jelenti egyben, hogy a többség teljesen kisajátítja a saját maga számára az Állam jelen politikai határai közé eső földrajzi tájegység történelmi múltjának az egészét. Ennek következménye a kisebbség létének és elsősorban történelmi szerepének a tagadása. Ezzel egy időben a többség sajátjának tudja be a kisebbség minden elmúlt tettét és kiemelkedő történelmi személyiségét. Ennek fényében érthetőbb, hogy miért ütközik olyan sok nehézségbe, és miért olyan lassú az elfogulatlan történelmi kutatás és általában a humán tudományok kifejlődése, kifejllesztése.

Az Állam ugyanis gátolni igyekszik minden kisebbségi követelést. Néhány kivételtől eltekintve elmondható, hogy ráadásul elutasító és harcos magatartást tanúsít a kisebbséggel szemben. Ily módon a saját egységének a megvalósítását célzó gyötrő gondolat az erőszakos és kényszerű beolvasztás gyakorlatba ültetéséhez vezethet, amelyet a kisebbséggel szemben alkalmazott "Állam az Államban" vád hivatott igazolni.

"Mindezen jelenségeknek az eredete magában a Nemzet-Állam fogalomban gyökerezik. Az Állam ugyanis ahelyett, hogy fölülemelkedne a társadalmi csoportok változatosságán, fölöttébb kellemetlen hajlamot mutat arra, hogy egyetlen csoport dolga legyen. Ilyen értelemben mint a társadalmi erő jelentő csoport, vagyis a nemzeti többség, kizárólagos képviselője és érdekeinek a védelmezője jelentkezik. Ebből adódóan egyértelműen következik, hogy számára az Állam és a többség érdekei teljes mértékben megegyeznek. Érthető tehát az Állam elutasító magatartása mindazokkal szemben, akik nem hajlandók a többséggel azonosulni, akik nem beszélnek annak nyelvén, nem tartoznak ugyanahhoz a valláshoz, és akiket nem köt az az etnikai rokonság, múlt és történelem, amely a többség és az Állam azonosulását lehetővé tette. Ezzel magyarázható a "beékelt területek" eltüntetésére és a kisebbségek egyéni vonásainak a többségbe való felszívódás érdekében történő feladására irányuló minden törekvés. Ez az állandóan növekvő nyomás az oka annak, hogy a különbségek kiéleződhetnek, arra késztetve ezáltal az összevont kisebbséget, hogy egy önálló állam létrehozása vagy egy szomszédos, történelmi szempontból vele rokonságot mutató államhoz való csatlakozás formájában kinyilvánítsa a (meg)szabadulás óhaját."²⁰

Alapjában véve az Állam és a kisebbség közötti belső konfliktust két lényeges dolog jellemzi. Míg a kisebbség az Államot zsarnokként tekinti, addig az Állam a kisebbséget állandóan az elszakadás szándékával gyanúsítja, és "felforgató", "merénylő" elemként fogja fel, még akkor is, ha ezt a vádat képtelen bizonyítékokkal alátámasztani. Ahhoz azonban, hogy ezen a Délkelet-Európában nagyon is időszerű és minden veszélyt magában hordozó helyzet miatt jobban megérthessük, elengedhetetlenül szükséges a szóban forgó politikai, vallási és földrajzi térség elmúlt két évszázada hányatott történelmének az elemzése.

A nemzeti törekvés és a kisebbségi kérdés

A valóságban a kisebbségi kérdés a nemzeti törekvés visszája. Ez azzal magyarázható, hogy az ember, mivel lényegénél fogva társadalmi lény, egy adott szociológiai entitás (falu, vidék, törzs stb.) hiányában felismerhetetlen, és nem ismer önmagára. Gyermekek- és serdülőkorában ugyanis a társadalmi és baráti kapcsolatok összessége szinte gépiesen vezetik egy adott (törzsi, nemzeti vagy vallási) önazonosságához. Öntudatos választása (állásfoglalása) gyakorlatilag ezen pályafutás utólagos vállalását vagy esetleges elutasítását jelenti. Ez az egyén ún. "társadalmi választás"-a,²¹ tehát jelentős mértékben viszonylagossá tesz

minden kizárólagosságot célzó (vallási vagy nemzeti) hovatartozási törekvést, amely első látásra akár természetesnek is tűnhet számunkra.

Közép-Európában a 19. század első felétől kezdődően a nemzeti törekvés valójában a kultúra védelmére alakult egyesületek keretében jelentkezett, megelőzve ezáltal a nacionalizmust mint népi mozgalmat, mint ideológiát²² és mint a politikai mesterkedés félelmetes eszközét. Délkelet-Európában viszont, ahol hiányzott a szó szoros értelmében vett arisztokrácia, és csak kis mértékben létezett a városi élet, ahol a nemzetiségek nem vettek részt a politikai intézmények ellenőrzésében, és a külső (vagy idegen) uralom miatt az egyesülés szabadsága ismeretlen volt, a nem paraszti osztályok által vezetett nemzeti mozgalmak elsősorban a vallásos (egyházi) társadalmi hálózatra és hovatartozásra támaszkodtak. A vallási és a nemzeti hovatartozásnak az összekapcsolása azonban a térség országainak társadalmait és egyházi intézményeit fölöttébb sebezhetővé tette a totalitárius államformával szemben. A kommunizmus bukását követően ezzel magyarázható a görögkeleti (ortodox) egyházak törekvénysége és érzékenysége. Annál is inkább, mivel az egymást követő különböző politikai rendszerekkel kötött sorozatos megalkuvások és a nacionalizmus ártalmas túlkapásai mély és nehezen gyógyuló sebeket hagytak maguk után.

A nemzeti mozgalmak mozgató erejét illetően elmondhatjuk, hogy ezt a szerepet elsősorban a nemzeti közösség megkülönböztető sajátosságainak a "szakemberei" – írók, nyelvészek, történészek, papok, tanítók, néprajztudósok stb. – töltötték és töltik be mind a mai napig. Egyébként ők szolgáltatják manapság is a nacionalizmus ideológusai számára szükséges elméleti anyagot. Ők alkotják az ún. nemzeti értelmiséget, amely mindig felhatalmazva érezte magát e különös küldetés teljesítésére. Jóllehet ez az "értelmiség" soha nem rendelkezett a nyugati értelmiség társadalmi tekintélyével, hagyományaival és politikai kultúrájával, a nemzet létében játszott szerepével és felelősségével, fontosságban mégis felülmúlta azt. Ez az oka annak, hogy a térség országaiban a kultúra rendkívüli politikai jelentőséggel bír. Ebből következően a többség a kisebbség minden kulturális törekvésének politikai jelleget tulajdonít. A kultúra jelentőségének ellenére azonban az eredmény messze nem jelenti annak kibontakozását. Sőt, mi több, joggal beszélhetünk a kulturális tevékenységek politizálásáról és az értelmiségnek az uralkodó politikai hatalom célkitűzéseit szolgáló szolgáló alárendeléséről.²³

A nacionalizmus – mint Európa történelmének a 19. és a 20. század első felében fontos, valamint Délkelet-Európának időszerű társadalmi és politikai jelensége – napjaink társadalmi általános fejlődése szempontjából meghatározó tényezőként tekinthető. Annál is inkább, mivel mindenütt fellelhető, a szilárd demokráciákat is beleértve. A nacionalizmus sokrétű, még akkor is, ha néha megfoghatatlan, és hihetetlenül erőszakos megnyilvánulások forrása lehet. A gyakorlatban azonban sokkal inkább képezi a magasztalás avagy az elmarasztalás, mintsem a meghatározás, a körül- és leírás valamint a felleltározás tárgyát.²⁴

Minden terminológiai problémán túlmenően a "nacionalizmus"-fogalom két, egymástól eltérő valóságot tükröz. Az első, amely bizonyos országokra és bizonyos korokra jellemző, egy megszervezett, strukturált nacionalizmus, amely pontosan meghatározott tanításra hivatkozik, és amelynek jól megkülönböztethető pártok a szószólói: ez a "nacionalisták» nacionalizmusa". Számukra a "nemzet" mindenekelett egyöntetű és totalitárius ideológiai alkotás, amely nem tűr semmiféle sajátosságot. Ezzel egy időben létezik, gyakran ugyabban az országban és korban, egy elterjedt és szervezetlen nacionalizmus, amelynek megnyilvánulásait a "nacionalista" jelzöt használó pártokon és csoportokon messze túlmenően is megtaláljuk. Ez az általános érzelem nacionalizmusa. Számára a "nemzet" a fokozatos

öntudatra ébredéssel összekapcsolt történelmi folyamat eredménye. E nacionalizmus nélkül a "nacionalisták" nacionalizmusa a legtöbb esetben érthetetlen lenne. Ez utóbbi ugyanis az általánosan elterjedt nemzeti érzelm talaján fejlődik, ahhoz kapcsolódik szorosan, és abból táplálkozik. Ezzel egy időben a "nacionalisták" nacionalizmusa rendszeresen táplálja és ösztökéli az általános érzelm nacionalizmusát. Nemcsak témákat, jelszavakat és kifejezési keretet biztosít számára, hanem meghatározza az "ellenséget", és eredetére, esetleges szerencsétlenségeire és nehézségeire vonatkozólag egyszerű(sített) magyarázattal szolgál. Délkelet-Európa esetében elmondhatjuk, hogy az "ellenség" és a "bűnbak" szerepe mindig a kisebbségeknek jut ki.²⁵

Az általánosan elterjedt vélemény ellenére a nacionalizmus nem ösztönszerű és nem természetes. Ezt igazolja az a tény is, hogy a Nemzet szenvedélyes (lásd fanatikus) szószólói fel kellett, hogy ébresszék, és azóta is állandóan "ébresztgetniük" kell ezt az érzést. Ugyanakkor, Ernest Gellner véleménye szerint, nem állíthatjuk, hogy a nemzet teremtménye, mivel maga a nacionalizmus az, ami megteremti a nemzetet.²⁶ Ami nem jelenti a nacionalizmus önkényességét, hiszen nem létező nemzeteket képtelen életre hívni. Ellenben tény, hogy a nacionalizmus erőteljes megnyilvánulása rendszerint egybeesik a létező nemzet saját és/vagy önálló államszervezetének a hiányával. Joggal állíthatjuk tehát, hogy a "nemzeti tömegetől" a nevelés és a társadalmi, jogi vagy gazdasági helyzet révén különböző társadalmi csoport – amely eszközként használja (instrumentalise) az általános érzelm nacionalizmusát – elsődleges célja a nemzet fölötti politikai (és gazdasági) hatalom meg- vagy visszaszerzése.

A nacionalisták azonban rendszeresen elfelejtik elmondani, hogy minden nyelvi és etnikai determinizmuson, valamint a valós közösségi akarat kifejezésén túlmenően Európa "nemzeti" térképe elsősorban a katonai erőre gyakran támaszkodó és a szerződéseket (Westfália, Bécs, Versailles, Trianon stb.) kidolgozó politikai mesterkedések eredménye. Ennek szemléltetésére elég a burgund hercegségre gondolnunk, amely a Rhone völgyétől Németalföldig terjedt, és nagyjából megfelelt a Karoling-birodalom szétesése után alakult Lotharingiának. Jóllehet hosszú időn keresztül létezett egy lehetséges politikai entitás és hosszú távon egy nemzet kialakulásának a lehetősége, a francia királyok ügyes manőverezései és főleg hadseregei más irányba terelték a történelem folyását.²⁷

Ami a nemzeti mozgalmak megjelenését illeti, az nem véletlenül esik egybe a felvilágosodást és a francia forradalmat Európában követő demokratizálódás és az ipari tőkés társadalom kialakulásához vezető lassú folyamat elindulásával. A napóleoni háborúk okozta felfordulásban ugyanis a felbomló régi társadalmi rend helyébe egy újonnan strukturált társadalom lépett. Ezzel párhuzamosan öltött fokozatosan formát a szolidaritás addig ismeretlen fogalma. Ez nem más, mint a nacionalisták által javasolt függőleges irányítottságú "nemzeti szolidaritás" az addig érvényben levő és feudális jellegű vízszintes "társadalmi szolidaritás" helyett. A helyettesítés sikerének a biztosítása érdekében egy, mind a mai napig érvényes és felül nem múlt eszközt teremtettek. Ez az a nemzet eredetmítoszaira alapozott képzelőerő, ahol az álmoképek és a valóság keresztezik egymást. Sőt, mi több, mondhatni, hogy minden nacionalizmus közös vonása a függetlenségét egy győztes forradalom útján kikényszerítő egységes és azonos érzelmű nemzet mítosza. Benedict Anderson ír antropológus és történész szerint a nemzet valójában egy olyan elképzelt (kigondolt) és ugyanakkor képekben gazdag politikai közösség,²⁸ amely lényegénél fogva körülhatárolt még akkor is, ha rendelkezik a felségjog vonásaival. Elképzelt abban az értelemben, hogy jóllehet él bennük az együvé tartozás tudata, még a legkisebb nemzet tagjai sem fogják ismerni egymást soha, nem találkoznak, és még csak nem is hallanak egymásról.²⁹

A nemzet ezen képzelte felépítésében – ahol egyenként beszélhetünk a vér és az etnikum, a nyelv, a politika, valamint a terület képzeletbeliségéről – az egyik legfontosabb elem egy bizonyos, nagyon sokszor kitalált, történelmi múlt tudatosítása. Ez magyarázza a történészre való hivatkozás és a "történelmi jog"-fogalom állandó jelenlétét a politikai szónoklatokban. Ennek következtében mondhatni, hogy általában véve a nacionalizmus inkább kezdődik a mítosszal, mintsem a valósággal. Ez kezdetben nem annyira szándékos hamisítvány, mint a megszépített valóság. Hosszú távon azonban, amennyiben a nemzeti történetírás nem válik tudományossá, és nem mentesül az érzelmektől, megmerevedik, és képtelen lesz minden fejlődésre. Ilyen helyzetben magára ölti a dogmatizmus minden vonását, és nem lesz több egy nacionalista politikát szolgáló mitológiánál. Ebből eredően a saját történelmét valójában soha meg nem ismerő nemzet folytonos emlékeztetőben fog szenvedni, veszélyessé válva mind a maga, mind pedig a környező nemzetek számára.

Visszatérve a nemzet meghatározására megállapíthatjuk, hogy míg Nyugat-Európára nézve a "politikai közösség"-fogalom érvényes és Közép-Európa (Szlovákiát leszámítva) annak megvalósítására törekszik, feladva ezáltal az "etnikai" nemzetfogalmat, addig Délkelet-Európában még mindig az etnikum és a vallási hovatartozás képezi a nemzetkép alapjait. Ezen jelenség egyik lényeges magyarázata az egyes európai nemzetek nemzeté válási folyamatának eltérő szintje az első világháború kitörésének a pillanatában. A stabil politikai keretek között élő nyugat- és észak-európai nemzetekkel ellentétben, a közép- és délkelet-európai népek eltúlzott és néha szélsőséges nemzeti törekvései nem rendelkeztek elegendő idővel, hogy hosszan tartó területi és kulturális megegyezésre jussanak. Az önkényes és erőszakos megoldások csupán a követelések, csalódások és gyűlölet felgyülemelését eredményezték. Mindez kedvező talajt teremtett az erőszakos politikai rendszerek számára, amelyek ebből a helyzetből táplálkozva a maguk gyártotta egyszerű ideológiák segítségével lehetlenné tették minden előrehaladást. Ebben az összefüggésben, ahol a szomszéd törvényszerűen a nemzeti álom megvalósítását gátló ellenség szerepét töltötte be, a szövetséges csak a szomszéd szomszédja lehetett, akivel összefogott a közös gyűlölet tudata. Érthető tehát, hogy a kisebbségeket az egyes Államok miatt tekintették ötödik hadoszlopként vagy kezelték túszként.³⁰ Délkelet-Európában ez a helyzet sajnálatos módon mind a mai napig változatlan. A térség nacionalistáinak a nacionalizmusa ma is egyöntetűen demokráciaellenes. Ami azonban súlyosabb, hogy a nemzeté válás folyamata még mindig a század eleji összecsapott szinten található. Ehhez maga a kommunizmus is tevékenyen hozzájárult. Internacionalista külsősége ellenére nem elégedett meg a mélyen gyökerező nacionalista hagyományok megőrzésével, hanem azokat megerősítette, sőt fejlesztette.³¹ Nem véletlen tehát, hogy számára az új társadalmi rend megvalósítása elválaszthatatlanul fonódott egybe egy bizonyos nemzeti nagyság kinyilvánításával. Ebből adódóan a gazdasági és a társadalmi nehézségek növekedésével párhuzamosan növekedett a korlátolt és idegengyűlölő nacionalizmus is, nagyszerűen elterelve ezáltal a nyomorba süllyedő társadalom figyelmét.

Következtetesképpen elmondhatjuk, hogy Nyugat-Európa esetében nyugodtan beszélhetünk kielégített nacionalizmusról. Közép-Európára nézve (Szlovákiát kivéve) a beletörődött (megnyugodott) nacionalizmus kifejezés a legkézenfekvőbb. E nemzetek ugyanis elfogadni látszanak a jelen politikai valóságot, és az Európai Közösséghez való csatlakozás akaratától vezérelve tudatosan dolgoznak egy demokratikus és polgári társadalmi rend felépítésén. Ami azonban Délkelet-Európát illeti, itt még mindig csalódott (kielégületlen) nacionalizmusról beszélhetünk. A többé-kevésbé erőszakos megnyilvánulás azonban nagymértékben függ az államhatalom politikai vonalától. Napjainkban pedig attól a tényezőtől, hogy a régi kommunista pártnomenklátúra milyen mértékben tudta megőrizni hatalmát és befolyását a gazdaságban és az államhatalom politikai szerkezetében. A Nemzet-Állammal azonosuló

többség csalódottsági érzését szemlélve könnyen megállapíthatjuk tehát, hogy a kisebbségi kérdés méltányos megoldására irányuló törekvések nehézségeinek a gyökere a többség által az Állam, a Nemzet és a Vallás fogalmaknak tulajdonított értelemben rejtőzik. Ennek a térségnek az országaiban ugyanis még mindig él az etnikai egység, valamint a Nemzet-Állam politikai és jogi meghatározásának az egyeztetése. Ráadásul ez kiterjed a kulturális (és vallási) sajátosságának a politikai térrel való összehangolására is.

Az első világháború óta Délkelet-Európa országainak minden egyes politikai rendszere leleményesen vigyázott ennek a csalódott (kielégületlen) nacionalizmusnak az életben tartására. Ezért érvényes ma is Bibó Istvánnak (1911–1979) az a figyelmeztetése, amelynek értelmében a beteges félelem légkörében, ahol a szabadság haladását a nemzet ügyének veszélyeztetéseként fogják fel, lehetetlen demokratikus rendszert kiépíteni. A demokrata ugyanis nem fél a másságtól – legyen az nyelv, vélemény vagy etnikum, nem retteg a forradalomtól, az összeesküvéstől, az ellenség fortélyaitól vagy propagandájától; egyszerűen semmi olyan képzelet veszélytől, amely valójában nem más, mint a félelem eredményezte agyszülemény.³² Az éretlen és félénk demokráciájú délkelet-európai országok azonban sajnos még mindig képtelenek elviselni egy félelemtől mentes politikai életet. Annál is inkább, mivel ez veszélybe sodorhatná homogenizáló politikájukat, amely a gyakorlatban mindennemű "tisztogatást" jelent. Ráadásul ez aláásná tényleges cselekedeteik ideológiai alapjait, és erősítené a szent és sérthetetlen "nemzeti egységgel" szemben teljesen közömbös kisebbségek követeléseit. Ezen egység-fogalom értelmében ugyanis – amely valójában a nemzet faji értelemben vett felfogását tükrözi – a szóban forgó térség bármely országában a kisebbséghez való tartozás gyakorlatilag másodrendű állampolgárságot jelent.

Végeredményben elmondhatjuk, hogy a politikai hatalomnak érdeke az egzisztenciális és közösségi félelem éltetése. Nacionalista szónoklataiban a "nemzet haláláról" avagy annak "megsemmisítéséről" apokaliptikus képet festve fenntartja az állandó veszélyeztetettség érzését. Így semmi akadálya annak, hogy a birodalmak korában érvényes (és akkor elítélt) elnyomási módszereket folytonosan megőrizze és alkalmazza, valamint, hogy elmélyítse a politikai (hatalmi) réteget a lakosság többi részétől elválasztó szakadékot. Annál is inkább, mivel a politikusok ideológiai jellegű nacionalizmus segítségével igyekeznek a társadalmat elvakítani és manipulálni. Ennek az ideológiának négy fontos témáját különböztethetjük meg. Ezek a következők: a felségjog, az egység, a hisztoricizmus és az egyetemességi igény.³³ E mellett az ideológiai nacionalizmus mellett a lakosság alá van vetve egy totalitarizmusra törekvő nacionalizmus bomlasztó hatásának is.³⁴ Ez utóbbi célja a közös hit és a közös akarat ráerőszakolása a társadalomra. Érthető tehát, hogy az ilyenfajta nacionalizmus rendkívül nehezen viseli a változatosságot és a vélemények, hovatartozások sokféleségét. A módszeresen kondicionált lakosság azonban nem veszi észre sem a saját erkölcsi és szellemi, sem pedig társadalmi, gazdasági és politikai nyomorát, mint ahogy nem ébred rá arra a megvetésre sem, amellyel az ő nacionalista politikai osztálya őt ténylegesen kezel. Hogyan is tehetné, mikor "értelmiségi" rétegének döntő többsége szintén nacionalista, és cinkosa annak a politikai hatalomnak, amelynek egyáltalán nem érdeke a lakosság gazdasági, társadalmi és szellemi fejlődése. Ilyen körülmények között a hatalom számára nem jelent különösebb nehézséget minden társadalmi hovatartozást a "Nemzettel" oly mértékben helyettesíteni, hogy az legyen par excellence a hivatkozási alap. Ebből fakadóan az egyén megszűnik önmagában és önmagáért létezni azért, hogy csupán a Nemzet függvényeképpen létezzen. Mivel azonban a Nemzet és az Állam valójában megegyezik, az egyén és az Állam között nem marad közvetítő. Az egyén tehát egy olyan szétzüllesztett társadalom elszigetelt, semlegesített és kiszolgáltatott atomjává válik, amelyből hiányzik minden kötődés vagy hálózat. A kisebbségek tagjai viszont, akik hovatartozásuk révén a többséghez viszonyítva eggyel több

és ráadásul eltérő társadalmi kötődéssel rendelkeznek, rendkívül paradox helyzetben találják magukat, amely ugyan tényleges kirekesztést, de ugyanakkor csökkentett kiszolgáltatottságot is jelent egyben. Ez indokolja minden etnocentrikus Nemzet-Állam ádáz akaratát arra nézve, hogy a saját politikai határain belül eltüntesse a kisebbségeket és az összes sajátosságokat. E törekvés célja, hogy senki semmilyen formában ne vonhassa ki magát az államhatalom teljes és kizárólagos ellenőrzése alól. Ennek érdekében az Állam mindent megtesz azért, hogy a kisebbséget színe-javától megfossza, és ezáltal leszorítsa azt a lakosság alacsonyabb rétegeire. Ha ugyanis nincs kisebbségi értelmiség, kevés az esélye a követelések megfogalmazásának és egy mozgalom kibontakozásának. A lakosság tehát engedelmes és egyöntetű, "nemzetnek" nevezett tömeg marad, amely tiszteli vezetőit, és nem dédelget tényleges ellenzéki szándékot, mely esetleg veszélyeztethetné a fennálló hatalmi rendszert.

Végeredményben joggal tehetjük fel tehát a kérdést: hogyan lehet a megoldhatatlannak látszó kisebbségi problémára megoldást találni azokban a Nemzet-Államokban, ahol – "kiváltságokként" történő felfogásuk miatt – maguknak a kisebbségi jogoknak a gondolata is rendszeresen elutasító magatartásba ütközik?

3. A kisebbségi kérdés megoldása

A második világháború végéhez közeledve a "nagy demokratáknak" elkönyvelt angol miniszterelnök, Winston Churchill 1944. december 15-én döbbenetes kijelentést tett a Lordok Házában. Szavai szerint a kisebbségi kérdés megoldásának legkielégítőbb és legtartósabb módszere a kiűzés. Ezáltal elkerülhető a lakosság állandó viszályhelyzetet teremtő keveredése. Ennek megvalósítását pedig egyszerűen "sepregetésnek" tekintette.³⁵ Talán mondanunk sem kell, hogy a kisebbségi kérdés megoldásaként kilátásba helyezett "sepregetés" teljes mértékben megegyezik az etnikai tisztogatás elvével. E "megoldás" kísértő gondolata egyébként azóta is ott lebeg minden nacionalista politikus lelki szemei előtt. Annál is inkább, mivel 1945–1946-ban, közvetlenül a hadműveletek befejezése után, Churchill elképzelése alkalmazást nyert.

A tényeket tekintve ez a gyakorlat nem volt teljesen új. A Balkán-térséget illetően ugyanis a múltban már volt példa a különböző háborúkat és határváltozásokat követő népességmozgást szerződéses segítségével megszervezni és szabályozni. Ez a gyakorlat azonban, a fasiszta rendszert kivéve, soha nem vált módszerré. A háborút követően tehát a frissen alakult ENSZ bizonyos nemzeti kisebbségek okozta feszültségek megoldására nem zárta ki az önkéntes³⁶ lakosságcsere lehetőségét. Ennek értelmében bátorította a Közgyűlés az 1947. október 21-én elfogadott 109 (II)-es határozatában Albániát, Bulgáriát, Jugoszláviát és Görögországot a kérdés ilyen szellemben történő felülvizsgálására.

A "lakosságcsere" kétségtelenül eltüntetett vagy lecsökkentett néhány – elsősorban német ajkú – kisebbséget. Mindez azonban semmit nem változtatott a tulajdonképpeni kisebbségi kérdés elvi megoldásának szükségességén. Annál is inkább, mivel a helyben maradó kisebbség fölött ott lebegett az erőszakos beolvasztás veszélye. Mondhatni, hogy a szándék sikeres megvalósítása nem az egyes kormányok akarathányán múlt.³⁷ Amennyiben figyelmesen megvizsgáljuk a kisebbségi kérdés második világháború után elképzelt megoldásait, könnyen megállapíthatjuk, hogy azokat elsősorban a gyökeresség jellemzi. Mindez érthető, ha szem előtt tartjuk a szóban forgó kérdés háború előtti kezelését. Itt mindenekelőtt Németországra kell gondolnunk, de ugyanakkor ide sorolhatjuk még Bulgáriát, Magyarországot és Olaszországot is. Ilyen előzmények után a jelszó nem a "kisebbségek

védelve", hanem a "kisebbségek elleni védekezés" volt. Délkelet-Európa országaiban ez a jelszó többé-kevésbé még ma is érvényes.

Az Államok védekező szándéka a kisebbségekkel szemben két különböző szinten nyilvánult meg. Az ENSZ keretén belül az általános magatartás ellenezte a kisebbségi jogokat. Ebből következően a kisebbségek védelmének kérdésére sem a hely, sem az időpont nem volt soha alkalmas. A Szervezeten kívül, és a nemtörődömségen felbátorodva, az egyes Államok semmilyen eszköztől (kiirtás, határmódosítás,³⁸ "lakosságcsere", erőszakos beolvasztás³⁹) nem riadtak vissza, hogy a határaikon belül élő kisebbségeket eltüntessék.⁴⁰

Meg kell állapítanunk azonban, hogy a gyökeres és végleges megoldások gyakorlati kivitelezését nem mindig koronázza siker. Sőt, mi több, ez a kivitelezés esetenként a keresett céllal homlokegyenest ellenkező eredményhez vezethet. Ez lehet a fegyveres ellenállás vagy pedig az intézményesített és strukturált terrorizmus. Hosszú távon mindkettő aláássa az Állam stabilitását. Ugyanakkor a kisebbségi kérdés erőszakos megoldása akár fegyveres összeütközést is eredményezhet az egyes Államok között. Joggal vetődik fel tehát a kisebbségi követelések és az Állam egységének összehangolását célzó kiegyezéssel megoldás keresésének szükségessége.⁴¹ Ez a kiegyezés olyan kisebbségvédelmi szabályokat irányoz elő, amelyek tiszteletben tartják az illető Állam területi épségét. Annál is inkább, mivel ezen szabályok esetenként védhetik a kisebbségek tagjait mint egyéneket, vagy a kisebbséget mint társadalmi csoportot. A második változatra a kézzelfogható példát az ún. "nyitott társadalmak"⁴² szolgáltatják. A kiegyezéssel megoldás első megfogalmazása – amely Dánia, a Szovjetunió és Jugoszlávia erőfeszítéseinek a gyümölcse – A polgári és politikai jogokra vonatkozó nemzetközi egyezmény (ENSZ, 1966. december 16.) 27. cikkelyében található. Ez elismeri az etnikai, vallási vagy nyelvi kisebbséghez tartozó személyek saját kulturális élethez, valláshoz és nyelvhasználathoz való közös jogát.⁴³ A kisebbségek nemzetközi jogának a kidolgozására így elkezdett munka vezetett az 1992. december 18-án elfogadott A nemzeti, etnikai, vallási és nyelvi kisebbségekhez tartozó személyek jogaira vonatkozó nyilatkozathoz. E nyilatkozat újdonsága "három közösségi jog" kinyilvánítása, egyelőre csak általános elv formájában:

1. az etnikai, kulturális, nyelvi és vallási önazonosság tiszteletben tartásának és fejlesztésének joga;
2. a kisebbség létét vagy azonosságát veszélyeztető és sajátosságainak a fejlődését akadályozó tevékenység, a propagandát is beleértve, elleni védelem joga;
3. az államügyekben és a kisebbség által lakott területekre vonatkozó döntésekben való tényleges részvétel joga.⁴⁴

Amint a kiegyezéssel megoldásból eléggé egyértelműen kitűnik, a kisebbségi kérdés elsősorban az illető Állam belső problémája. Ez a megállapítás még akkor is érvényes, ha a kérdés nemzetközi kapcsolatokat érintő jelentősége tagadhatatlan. Annál is inkább, mivel egyenesen érinti a nemzetközi békét és biztonságot. Elengedhetetlen tehát, hogy a világ társadalmi a kérdést sajátjának tekintse, és annak megfelelően kezelje. Az elfogadható megoldás felé az első lépést azonban az illető Nemzet-Állammal azonosulni többségnek kell megtenni. Ez csakis olyan akarati tett lehet, amely türelmesebb magatartást és érett, értelmes társadalmi-politikai irányvonal elfogadását jelenti. A kisebbségek sajátosságait tiszteletben tartó határozott államakarat nélkül ugyanis minden egyezmény, minden védelmi záradék értelmetlen és főként eredménytelen.

Ezen megállapításból következően két lényeges kérdéssel kell szembenéznünk.

1. Képes-e a magát az adott Nemzet-Állam alkotó nemzetének tekintő többségi társadalmi csoport a múltat józanul átgondolni és felülvizsgálni; a képzelt és/vagy valós csalódásain felülemelkedni; társadalmi, politikai és gazdasági életét ésszerűsíteni?

2. Képes-e a korlátoltan etnocentrikus nacionalizmus leple alatt a saját maga hasznát kereső és a valós társadalmi helyzetet semmibe vevő "nemzeti" politikai vezető réteg arra, hogy ezt a magatartását feladja? Rendelkezik-e ez a réteg elegendő politikai akarattal egy demokratikus folyamat tényleges elindítására? E nélkül az akarat nélkül ugyanis mind a politikai alternatíva, mind pedig a polgári és laikus társadalomra alapozott pluralista demokrácia felépítése kegyes óhaj marad csupán. Sőt, mi több, az ilyen jellegű demokratikus társadalom nélkül teljesen illuzórikus jögről beszélni Délkelet-Európában.

Véleményünk szerint a felvetődött kérdések gyakorlati megválaszolása híven tükrözi a többség politikai és társadalmi érettségét, valamint a "kisember" középszerű magatartásán felülemelkedő vezető réteg felelősségérzetét. Az adott válasz alapján egyaránt következtethetünk a közszellem "modernizálódására" és az ország "demokratizálódására". Egy adott Államban a kisebbségi kérdés fontossága és egy elfogadható megoldás megtalálásának a nehézsége szintén összefügg a javasolt válaszokkal. Mindezeket összevetve valljuk, hogy általánosan tekintve a kisebbségi és főleg a nemzeti kisebbség kérdése elsősorban a többség problémája. Sőt mondhatjuk, hogy az mindenekelőtt a többségi politikai vezető réteg saját problémája. Ilyen körülmények között magától értetődik, hogy megoldással csakis maga a Nemzet-Állam szolgálhat. Ez lehet gyökeres és az alkalmazott módszerektől függetlenül kegyetlenül embertelen a következményeit tekintve, vagy pedig mélyen emberséges kiegyezéssel megoldás.

A kisebbségi kérdés által felvetett jogi és elméleti problémán túlmenően azonban soha nem szabad szem elől tévesztenünk egy lényeges és elgondolkoztató tényezőt. Ez nem más, mint a többségi értelmiség szerepe és felelőssége az Állam által választott megoldásban. Ennek az értelmiségnek a magatartása a kisebbségi kérdés tekintetében ugyanis mindig meghatározza vagy befolyásolja a társadalom tudatát.

Jegyzetek

* A jelen cikk egy strasbourg-i nyári egyetemen ("Perspectives de voisinage dans l'Europe du Sud-Est"), 1996. szeptember 9-én tartott előadás magyarra átdolgozott változata.

1 François Rigaux: "Peuples et minorités", in L'événement Européen. Initiatives et débat N° 16, 1991 (=Minorités. Quelles chances pour l'Europe), 33. old.

2 Lásd Isse Omanga Bokatola: L'Organisation des Nations Unies et la protection des minorités, Bruxelles, 1992, 9. old.

3 Elias Matar: Eléments pour une sociologie des minorités. Doktori disszertáció, USHS, Strasbourg, 1981, 3. old.

4 Lásd I. O. Bokatola, i. m., 9–11. old.

5 Richard N. Wright szerint "az Egyesült Államokban nincsen fekete-kérdés, csupán fehér-kérdés létezik". Black Power, Dobson, London, 1956, 183. old.

6 Fabienne Rousso-Lenoir: Minorités et droits de l'homme: l'Europe et son double, Bruxelles / Paris, 1994, 23. old.

7 Lásd I. O. Bokatola, i. m., 13. old.

8 Lásd F. Rousso-Lenoir, i. m., 23. old.

9 I. O. Bokatola, i. m., 50. old.

10 Ausztria, Bulgária, Görögország, Magyarország, Lengyelország, Románia, Csehország, Törökország és Jugoszlávia.

- 11 Lásd I. O. Bokátola, i. m., 51. old.
- 12 Lásd F. Rousso-Lenoir, i. m., 41. old.
- 13 E. Matar, i. m., 7. old.
- 14 I. O. Bokátola, i. m., 20. old.
- 15 Lásd F. Rousso-Lenoir, i. m., 22. old.
- 16 Lásd I. O. Bokátola, i. m., 23–24. old.
- 17 Lásd F. Rousso-Lenoir, i. m., 69–70. old.
- 18 Lásd I. O. Bokátola, i. m., 25–28. old.
- 19 F. Rousso-Lenoir, i. m., 38. old.
- 20 I. O. Bokátola, i. m., 28–29. old.
- 21 "«Choix de sociabilité» de l'individu". Lásd Bernard Michel: Nations et nationalismes en Europe centrale, Paris, 1995, 155. old.
- 22 Az ideológia azon meggyőződések többé kevésbé összefüggő rendszerét jelenti, amelyet egy egyénekből álló közösség vall. Ez kiterjed a társadalmi- és emberi élet összes területére. Jellegzetessége, hogy sajátos módon – jelen esetben a nemzet szemszögéből – magyarázza a történelmet, határozza meg és indokolja a közösség cselekvését, valamint igazolja a végrehajtott cselekedetet. Mindennek egyetlen célja a közösség vélt és vallott érdekének a megvalósítása. Lásd E. Matar, i. m., 24. old.
- 23 Lásd Bibó István: Misère des petits Etats d'Europe de l'Est, Paris 1932, 162–163. old.
- 24 Lásd Raoul Girardet: Nationalismes et nation, Bruxelles, 1996, 9. old.
- 25 Uo., 14–15. old.
- 26 Lásd B. Michel, i. m., 12. old.
- 27 Lásd R. Girardet, i. m., 17. old.
- 28 "une communauté politique imaginée et imagée"
- 29 Lásd B. Michel, i. m., 13. old.
- 30 Lásd Stéphane Yerasimos: Questions d'Orient, Paris, 1993, 14. old.
- 31 Lásd R. Girardet, i. m., 28. old.
- 32 Lásd Bibó István, i. m., 160. old.
- 33 Lásd R. Girardet, i. m., 31. old.
- 34 Ezt legjobban a nemzeti célszerűség fogalma tükrözi, amelynek alárendelődik a nemzet életének minden mozzanata: teljesítmények, sikerek, olimpiai csúcok, Nobel-díjak stb. Ezek ugyanis a nemzet géniusának a kifejezésre jutását jelentik, és ezáltal a nemzet legnagyobb dicsőségévé válnak. Ezen logika végkövetkeztetésénél azonban ott található a nemzet nevében elkövetett gyilkosság elfogadása, sőt mi több, magasztalása. Azzal, hogy az ilyen gyakorlatok hosszú távon teljesen aláássák a közösség erkölcsi alapjait, a kutya nem törődik.
- 35 Lásd F. Rousso-Lenoir, i. m., 45. old.
- 36 Ezen kifejezéssel kapcsolatban nem szabad szem elől tévesztenünk azt, hogy a háború utáni viszonyok között az «önkéntes» kifejezés mit is jelentett a valóságban.
- 37 Lásd F. Rousso-Lenoir, i. m., 46–47. old.
- 38 Lásd Lengyelország nyugati irányba történt «eltolását».
- 39 Beneš elnök szavai szerint: "Mielőtt a kisebbségek jogait meghatároznánk, le kell szögezni a többség jogait és a kisebbségek kötelességeit". I. O. Bokátola, i. m., 86–87. old. Pl. Törökország: az 1924. március 3-án hozott «törökösítési» törvényhatározat vagy a «hegyi törökök (kurdok) deportálását és szétszórását» célzó 1932-es törvény, amely ma is érvényben van; Irak és Szíria: arabosítás.
- 40 Lásd I. O. Bokátola, i. m., 60. old.
- 41 Lásd uo., 160. old.
- 42 Olyan pluralista szemléleten alapuló politikai rendszer, amely a kisebbséget elismeri mint közösséget.
- 43 Lásd I. O. Bokátola, i. m., 196. old.
- 44 Lásd uo., 200–204. old.